

ВЫВУЧЭННЕ ПРЫМЕТ ТЭКСТУ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў 10 КЛАСЕ

*Саўко У. П., дацэнт кафедры беларускага
мовазнаўства БДПУ, кандыдат педагагічных навук*

Вывучэнне курса беларускай мовы ў 10–11 класах агульнаадукацыйных устаноў мае пэўныя асаблівасці. Адна з іх, на нашу думку, заключаецца ў тым, што старшакласнікі павінны не толькі авалодаць прадугледжанымі праграмай ведамі, умениямі і навыкамі, але і ўдасканаліць арфаграфічную і пунктуацыйную пісьменнасць, узнавіць, паўтарыць і абагульніць веды пра сістэму мовы па ўсіх тых яе раздзелах, якія вывучаліся ў базавай школе (фанетыцы, словаўтварэнні, лексікалогіі і г. д.).

Дасягненню гэтага будзе садзейнічаць такое выкладанне мовы, калі пры адпрацоўцы ўменняў і навыкаў па новай тэме выкарыстоўваецца бягучае паўтарэнне раней пройдзенага матэрыялу. На наш погляд, такое паўтарэнне павінна быць сістэмным і тэматычным. Напрыклад, у 10 класе пры вывучэнні тэмы “Маўленне” можна паўтарыць фанетыку, арфаэпію і акцэнталогію, тэмы “Тэкст” – словаўтварэнне і марфеміку, тэмы “Стылістыка” – лексікалогію і фразеалогію і г. д.

У якасці прыкладу разгледзім метадыку вывучэння тэксту і яго прымет у 10 класе.

Згодна з праграмай, вывучэнне гэтай тэмы пачынаецца з разгляду тэксту як адзінкі мовы і маўлення. Вучням можна паведаміць, што тэкст (ад лац. *textum* – сувязь, злучэнне) – звязнае і адносна завершанае выказванне на пэўную тэму, якое характарызуецца камунікатыўнай прызначанасцю і звычайна складаецца з групы сказаў, аб’яднаных сэнсам і граматычна. Тэкст з’яўляецца вынікам мысліцельнай і маўленчай дзейнасці чалавека.

Тэкст можа быць вусным і пісьмовым. Вусны тэкст існуе толькі ў працэсе маўлення, а пісьмовы застаецца на ўвесь час існавання матэрыялу, на якім ён размешчаны.

У тэксце вылучаюцца пэўныя кампаненты, якія ў ланцужку *слова – сказ – абзац – тэкст* займаюць дакладна вызначанае месца: кожны папярэдні кампанент выступае як частка наступнага.

Тэкст як элемент моўнай сістэмы – гэта найбольшая адзінка сінтаксічнага ўзроўню, якая аб'ядноўвае адзінкі ўсіх узроўняў мовы агульнасцю задумы, мэтай і ўмоў камунікацыі. Менавіта ў тэксце рэалізуюцца значэнні ўсіх моўных адзінак.

Тэкст з'яўляецца мадэліруемай адзінкай маўлення. Пры яго пабудове неабходна ўлічваць, з якой мэтай ствараецца тэкст, хто яго адрасат, якую сферу дзейнасці абслугоўвае, у якой сітуацы будзе ўспрымацца, у якім стылі будзе напісаны і інш.

Замацаванню ведаў будзе садзейнічаць узнаўляльная гутарка па наступных пытаннях:

- *Што такое тэкст?*
- *Чаму тэкст лічыцца найбольшай моўнай адзінкай?*
- *Што неабходна ўлічваць пры стварэнні тэкстаў?*

Затым вучням можна прапанаваць, карыстаючыся тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, вызначыць лексічнае значэнне слова “тэкст” у наступных словазлучэннях: *тэкст песні, тэкст рукапісу, пераклад тэксту, тэкст рамана, тэкст выступлення, тэксты Якуба Коласа, тэкст пагаднення.*

На ўроках беларускай мовы вучні павінны пазнаёміцца з такімі прыметамі тэксту, як сэнсавая цэласнасць, тэматычнае адзінства, звязнасць, разгорнутасць, паслядоўнасць і завершанасць.

Пры вывучэнні тэмы “Сэнсавая цэласнасць і тэматычнае адзінства тэксту” дзесяцікласнікам паведамляецца, што **сэнсавая цэласнасць** дасягаецца, калі ўсе сказы ў тэксце звязаны паміж сабой па сэнсе. Гэта

абавязковая ўмова зразумеласці, паспяховага ўспрымання тэксту, таму што асноўная мэта любога выказвання – данесці да адрасата (слухача ці чытача) пэўную інфармацыю, пэўны сэнс. Аўтар тэксту зацікаўлены ў тым, каб гэтая інфармацыя была зразумелай.

Калі сэнсавая цэласнасць парушаецца, тэкст, правільны з фармальнага боку, “распадаецца” і ў выніку пазбаўляецца сэнсу. Напрыклад: *Нахадзіўшыся на лесе, я сеў адпачыць, паслухаць, як шумяць сосны. Сасна расце пераважна на пясчаных глебах. А глебы тут былі ўрадлівыя. Яны далі добры ўраджай.*

Тэматычнае адзінства – прымета тэксту, якая праяўляецца ў тым, што ўсе сказы і часткі тэксту накіраваны на раскрыццё яго тэмы і асноўнай думкі. Старшакласнікам можна прапанаваць успомніць, што такое тэма і асноўная думка тэксту (тэма тэксту – гэта прадмет маўлення, тое, пра што гаворыцца ў тэксце; асноўная думка (ідэя) тэксту – гэта тое галоўнае, што хоча сказаць аўтар аб прадмеце маўлення, гэта аўтарскі погляд на падзеі, вобразы, характары і г. д., аўтарская іх ацэнка), і падмацаваць свой адказ, вызначыўшы тэму і асноўную думку наступнага тэксту:

Выхаванне словам

З усіх сродкаў выхавання, якія ёсць у нас, людзей, самым выпрабаваным і надзённым было і будзе слова.

Эстэтычнае выхаванне словам пачынаецца з развіцця, з узбагачэння пачуццяў. Чым шырэйшы набытак уражанняў, тым болей дзіця бачыць і чуе ў навакольным свеце сувязяў і ўзаемадачынэнняў. І тут слова, яго ўнутранае багацце, яго разнастайныя сэнсавыя і эмацыянальныя магчымасці, бадай, адзіны сродак і спосаб выхавання духоўнай культуры чалавека.

Далікатнасць, сардэчнасць адносін, найтанчэйшыя перажыванні, чарадзейная сіла кахання, захапленне прыгажосцю прыроды, пачуцці адданасці і любові да Радзімы – усё, што, на першы погляд, немагчыма вызначыць і выказаць словамі, аднак жа ўсё, літаральна ўсё знайшло і знаходзіць сваё выяўленне ў слове, у вобразе, у паэзіі, у мастацтве. Людзі,

якім паішчасціла змалку, са школы сустрэць выхавацеляў і настаўнікаў, чуйных да хараства слова, праз усё жыццё будуць удзячныя ім за душэўнае святло, за чысціню пачуццяў, якія якраз і робяць чалавека шчаслівым.

Паводле В. Віткі

У гэтым тэксце тэма названа ў загалоўку, асноўная думка адлюстравана ў першым сказе. Аднак дастаткова часта асноўная думка не афармляецца славесна. Чытач ці слухач павінен вызначыць яе сам, удумаўшыся ў змест тэксту.

Неабходна звярнуць увагу вучняў і на тое, што ў кожным тэксце ёсць апорныя (ключавыя) словы, якія перадаюць асноўны змест тэксту і дапамагаюць узнавіць яго пры пераказе. Апорныя словы нясуць у сказах асноўную сэнсавую нагрузку і, як правіла, у вусным маўленні выдзяляюцца лагічным націскам. Звычайна пры чытанні толькі гэтых слоў можна вызначыць тэму тэксту.

Для фарміравання ў вучняў умення вызначаць, ці ўласцівы тэксту сэнсавая цэласнасць і тэматычнае адзінства, можна прапанаваць наступныя практыкаванні. Пры гэтым пасля выканання асноўных заданняў звяртаецца ўвага на дадатковыя¹, якія накіраваны на паэтапнае паўтарэнне марфемікі. Вусную форму працы пажадана чаргаваць з пісьмовай, у час якой мэтазгодна удасканалюцца арфаграфічныя і пунктуацыйныя ўменні і навыкі старшакласнікаў.

1. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Ці адлюстроўвае назва тэксту яго тэму?

Назавіце апорныя словы ў першым – трэцім абзацах.

На арбіту жыцця

Кажуць, што, якім будзе чалавек, залежыць ад таго, якім вы яго зробіце да пятага года жыцця. Калі вы да пяці год не выхавалі яго як трэба, потым прыйдзеца перавыхоўваць.

¹ Дадатковыя заданні пазначаны ў артыкуле знакам +, а таксама ўмоўнымі абазначэннямі: *снег^ф* – фанетычны разбор слова, *прыляцеў^{сг}* – словаўтваральны разбор, *чысцейшы^с* – разбор слова па саставу.

Перавыхоўваць неймаверна цяжка. Але, як ні дзіўна, **найбольшыя нашы** сілы і **найбольшыя нашы** сродкі трацяцца на перавыхаванне. Мы толькі тым і займаемся, што перавыхоўваем, як бы загадзя **разлічваючы**, што ўпушчанае намі, не даробленае намі, а то і злачынна сапсаванае намі павінен выправіць нехта наступны, хто падымае чалавека на **чарговую** ступень.

Колькі ступеняў у ракеты, што кожнага з нас выводзіць у свой **жыццёвы** космас: маленства, малалецтва, юнацтва, сталасць... Але, бывае, **падняўшыся** нават на самую высокую, чалавек так і не ўбачыць, дзеля чаго ён падымаўся – ні радасці адчування прасторы для думкі, для творчасці, ні хараства жыцця, таму што бачанню, адчуванню ўсяго гэтага яго не навучылі на першай, на самай галоўнай ступені – у тым пяць-сем гадоў, калі яго істота была здольная ўзбагаціцца на ўсё жыццё.

Першая ступень жыцця, у адрозненне ад ступені касмічнай ракеты, не адпадае, а прырастае навек. І калі яна была ўдалая – чалавек, як правіла, шчаслівы, лёгка і радасна яго будзь, калі няўдалая – звычайна ўсё жыццё адчувае яе пакутны цяжар.

Паводле В. Віткі

+ Успомніце, якія марфемы з'яўляюцца формаўтваральнымі. Назавіце ў выдзеленых словах формаўтваральныя марфемы.

2. Прачытайце тэкст. Дакажыце, што яму ўласцівы такія прыметы, як сэнсавая цэласнасць і тэматычнай адзінства. Падбярыце загалоўак так, каб ён адлюстроўваў тэму.

Спішыце тэкст, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі.

Нахадзіўшыся на лесе я сеў а(д,т)начыць на сасну якую з карэ(н,нн)...м выв..рнула навальніца. Раптам над галавою трэснула галінка. Я глянуў (у)гору. На галіне сасны трымаючы (ў,у) лапках з..лёную шышку прытоена с..дзела вавёрка.

Нашы позіркi сустрэліся. Зв..рок адразу кінуў шышку прабег па галіне і скокнуў на суседн..е дрэва (ў,у) паветры прамільгнула вогн..(н,нн)ая паласа. Вавёрка забралася на самую в..ршаліну сасны і а(д,т)туль пачала назіраць за мною. Пераканаўшыся што ёй н..што н.. пагражае яна в..рнулася на галіну дзе толькі што с..дзела адарвала шышку зручней уладкавалася і пачала в..чэраць. Кінутыя ёю лускавінкі кружачыся ў паветры павольна ападалі на дол. Вавёрка назірала за мною. Выгляд яе н..быта гаварыў Ну, паглядзі, паглядзі як я в..чэраю.

Паводле З. Бяспалага

+ Падкрэсліце ў тэксце словы (самастойныя часціны мовы і іх формы), якія не маюць канчаткаў. Калі ў гэтых словах ёсць формаўтваральныя суфіксы, абазначце іх.

3. Прачытайце тэксты. Ці можна сказаць, што яны напісаны на адну тэму, але маюць розныя асноўныя думкі? Абгрунтуйце сваё меркаванне. Падбярыце да кожнага тэксту заглавак так, каб ён адлюстроўваў асноўную думку.

1. У парку – залатая восень. Яна вельмі багатая на маляўнічыя фарбы. Усё навокал гарыць калючай лістотай. Тут і золата, і яркая чырвань, і лімонна-жоўтыя калеры, шмат барвовых фарбаў. Ёсць нават фіялетава-чорныя, і амаль не відаць звыклых зялёных. Гарыць і ззяе ў сонечны дзень нават маленькая былінка!

Паводле В. Ціхановіча

2. У парку – восень. Шэры туман павіс над зямлёй. Нерухомыя елкі ўткнулі ў неба свае доўгія пікі-верхавіны. А ўнізе пад іх шырокімі лапамі – змрок. Дрэвы стаяць маўклівыя, сонныя, з іх не-не ды і злятаюць пажоўклыя лісты: настаў час. Абарвецца ліст, зашамаціць лагодна, мякка, нібы развітваючыся з тымі, што засталіся вісець. І апускаецца павольна, хапаючыся за малюсенькія расінкі туману. Слухаеш шоргат лісця – і становіцца сумна: шкада лета, цяпла...

+ Выпішыце з другога тэксту словы, у якіх ёсць нулявы канчатак.

+ Падбярыце да слова “восень” аднакарэнныя словы.

Наступная прымета тэксту, якая разглядаецца ў 10 класе, – **разгорнутасць**. Разгорнутасць як прымета тэксту азначае, што развіццё тэмы, рэалізацыя асноўнай думкі адбываецца з дапамогай падтэм і мікратэм. Падтэмы забяспечваюць шырыню ахопу тэма, а мікратэмы – глыбіню яе раскрыцця. Назвы падтэм звычайна суадносяцца з простым планам тэксту, дабаўленне ў просты план назваў мікратэм ператварае яго ў складаны.

Мікратэма ў тэксце, як правіла, раскрываецца ў некалькіх сказах. Частка тэксту, якая складаецца з аднаго або некалькіх сказаў, аб’яднаных мікратэмай, характарызуецца адзінствам і адноснай закончанасцю зместу, называецца абзацам.

Традыцыйную структуру абзаца (пачатак (зачын), развіццё думкі, заканчэнне) можна разгледзець на наступным прыкладзе:

Фёдар быў рыбак адмысловы. Я яшчэ не паспеў разблытаць леску і закінуць сваю вудачку, а ён ужо цягнуў вялікага паласатага акуня. Хутка за першым шалёна заплёскаў хвастом, затрапятаўся і другі. Не прайшло і гадзіны, а ў нас ўжо над вогнішчам вісела вядзерца, пах з якога прыемна казытаў нашы насы. (Паводле С. Шуртакова.)

Першы сказ у гэтым абзацы – пачатак, зачын. Другі і трэці развіваюць думку, выказаную ў зачыне. Апошні сказ сведчыць пра тое, што мікратэма вычарпана.

Аднак вучням неабходна паведаміць і пра тое, што ў тэкстах, асабліва вялікіх па памеры, дастаткова часта сустракаюцца абзацы, якія маюць іншую будову: без зачына ці заканчэння, без зачына і заканчэння. Гэта назіраецца тады, калі мікратэма раскрываецца ў некалькіх абзацах.

З мэтай замацавання атрыманых ведаў, удасканалення ўменняў знаходзіць у тэксце падтэмы і мікратэмы, абгрунтоўваць падзел тэксту на абзацы і інш. можна прапанаваць наступныя практыкаванні:

4. Прачытайце абзац тэксту. Вызначце, які сказ з'яўляецца зачынам, у якіх адбываецца развіццё думкі, які сведчыць пра тое, што мікратэма вычарпана.

Спішыце, расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку.

Ветру не было цэлы дзень. Ён мусіць недзе заблудзіўся ці нагуляўшыся ўчора стомлена заснуў дзе-небудзь у Налібоцкай пушчы. А пад вечар стала яшчэ цішэй. Здалося што нехта накрыў гарадок цёмным купалам неба ды яшчэ прыціснуў купал да зямлі каб ніводзін гук не парушыў глыбокага асенняга спакою. Магчыма^ф такой празрыстай цішыні больш ніколі не надарыцца^ф і я цешуся гэтай цішынёй.

М. Дзелянкоўскі

+ Абазначце у выдзеленым словах аснову і (калі ёсць) формаўтваральныя марфемы.

5. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак. Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы, назаўважце падтэмы і мікратэмы. Пісьмова складзіце план тэксту.

Кожная цывілізаваная краіна мае майстроў слова. Яны не толькі дораць ёй шырокую вядомасць^{сл}, але і паказваюць у сваіх творах характар роднага народа, яго гістарычны лёс.

Наша родная Беларусь таксама мела і мае летапісцаў і прарокаў. Хто такія Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Максім Гарэцкі, Алесь Гарун, Кузьма Чорны? Толькі паэты і празаікі? Не, гэта яшчэ і ўніклівыя празарліўцы, і самааднаныя абаронцы інтарэсаў роднага краю.

Сярод майстроў слова па праву заняў пачэснае месца і Васіль Быкаў, пісьменнік з сусветным^{сл} прызнаннем. Што забяспечыла яму абсалютны

аўтарытэт і ўстойлівы давер не толькі інтэлектуалаў з далёкіх і блізкіх дзяржаў, але і мільёнаў чытачоў усіх кантынентаў?

Перш за ўсё, безумоўна, выключны талент, той “божы дар”, які даеца нячаста і здольны ператрываць^{сл} усё. Васіль Быкаў не адкідаў пагардліва традыцыі класікаў. Ён ашаламляў сваіх прыхільнікаў праўдаю і глыбінёй спасціжэння паводзін чалавека ў так званых экстрэмальных абставінах. Яго героі – радавыя Вялікай Айчыннай вайны. Яны зусім звычайныя людзі. Сітуацыя на мяжы жыцця і смерці вымушала іх рабіць выбар на карысць добра ці зла. Кожны з гэтых людзей, такі падобны да іншых у будзённых умовах, раптам раскрываецца^{сл} для нас нечакана і непаўторна. Васіль Быкаў бязлітасна праўдзіва^{сл} вынісвае чалавека: ў праяўленні то дабрыні, працавітасці, мужнасці, а то і пакорлівасці ды хістання.

Пісьменнік ваеннай тэмы, Васіль Быкаў сам прайшоў і прапоўз^{сл} горкае поле вайны пад грукат снарадаў і лязг танкаў, удосталь наглытаўся парахавога дыму і горкіх слёз, нахаваў многіх сяброў і загаіў не адну рану. Ён мае і асабістае, асаблівае права “судзіць” вайну і смела спавядацца перад чыстай памяццю загінуўшых. Можна, адсюль той стрыманы, схаваны недзе ў далёкіх куточках сядомасці крык у абарону чалавечнасці і жыцця, які чуецца амаль на кожнай старонцы быкаўскай прозы.

Гэта сялілка шчасце – жыць у адным часе, на адной зямлі з такімі асобамі, з такімі выдатнымі майстрамі! Ёсць каму верыць, ёсць кім захапляцца.

Паводле Г. Бураўкіна

6. Прачытайце часткі тэксту. Ці дазваляе такое іх размяшчэнне развіваць тэму ў патрэбным накірунку?

Запішыце часткі ў такой паслядоўнасці, каб атрымаўся тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

Дальва

Я а..хіліў^ф (у)бок пру..кую галіну – і вачам а..крыўся (не)забыўны
малюнак: з..мля св..цілася, з..мля гаварыла. Дз..сяткі тонкіх, як сонечны..
промні, струмен(?)чыкаў ускідвалі пад сонца залаты.. ня(с,ш)чынкі, падалі
разам з імі на бл..скучыя камен(?)чыкі, што ўслалі з..млю трохі ніжэй, пра
нешта напеўна і згодна апав..далі.

Ціха ступаючы паміж кам..нёў, я спусціўся (у)ніз. Тут раслі,
нахіліўшыся, некалькі алешын, а над імі (у,ў)звышалася кучаравая чаромха.

Дальва... Дык вось дзе была яна, в..домая сё(н,нн)я н.. аднаму чалавеку
на свеце вёска, закатаваная чужынцамі. Пры яе жахлівай трагедыю я чуў
многа. Пад званамі (Х,х)атыні на чорных плітах зыс..чана побач з імёнамі
іншых ахвяраў нашай (З,з)ямлі і яе пакутнае ім..

Захопл..ны і (у,ў)схвал..ваны, я наблізіўся да крынічкі і апусціўся перад
ёй на калені, прыпаў вуснамі да празрыстай с(т,ц)юдзё(н,нн)ай вады.
Падняўшыся, убачыў на (не)далёкім пагорку абгароджаны высокі камень і
пры ім аб..ліск.

Я стаяў перад жалобным помнікам і нібы сам падаў пад кул..мі кáтаў.
Здавалася, я пачынаў разумець, пра што гаворыць крынічка. Прагу
жы(ц,цц)я нельга зн шчыць н..якімі катава(нн,н)мі.

Помнік быў у гл..біні лесу, на шырокай паляне. Сціплы і просты, ён
све..чыў пра тое, што тут каліс(?)ці была вёска Дальва і што яе^ф разам з
усімі жыхарамі спалілі фашысты...

Паводле К. Кірэенкі

Як бачым, пры выкананні гэтых практыкаванняў працягваецца
сістэмнае паўтарэнне марфемікі і словаўтварэння, удасканальваюцца
арфаграфічныя і пунктуацыйныя ўменні і навыкі, а таксама ажыццяўляецца
бягучае паўтарэнне фанетыкі, веды па якой, як мяркуецца, сістэмна
ўзнаўляліся ў час працы над тэмай “Маўленне”, што вывучалася раней.

Пры разглядзе **паслядоўнасці** як прыметы тэксту вучні павінны ўсвядоміць, што гэта прымета праяўляецца ў тым, што элементы зместу размяшчаюцца ў тэксце ў пэўным парадку, па пэўнай схеме, што складае кампазіцыю тэксту.

Кампазіцыя (будова) тэксту залежыць ад таго, які тып маўлення ляжыць у яго аснове: апавяданне, апісанне ці разважанне.

Для ўзнаўлення і паглыблення ведаў вучняў пра асноўныя тыпы маўлення можна правесці гутарку, у час якой дзесяцікласнікі павінны ўспомніць наступны матэрыял:

Апавяданне – тып маўлення, у якім расказваецца пра падзеі, дзеянні, што адбываюцца ў часе ў пэўнай паслядоўнасці. Апавяданне – гэта адлюстраванне свету ў руху, у дынаміцы. Звычайна структура тэксту-апавядання наступная: 1) пачатак дзеянняў, падзей; 2) развіццё дзеянняў, падзей; 3) заканчэнне дзеянняў, падзей.

Апісанне – тып маўлення, калі характарызуецца прадмет маўлення, пералічваюцца яго прыметы, уласцівасці. Звычайна ў апісанні гаворыцца пра такія прыметы, якія можна ўбачыць адразу, усе разам. Апісанне заўсёды статычнае. Прадмет апісання можа быць прадстаўлены, напрыклад, на адным фотаздымку, малюнку. Апісанне, як правіла, ўключае ў сябе: 1) агульнае ўражанне аб прадмеце; 2) прыметы прадмета; 3) ацэнку прадмета.

Разважанне – тып маўлення, у якім раскрываюцца прычыны чаго-небудзь, абгрунтоўваецца пэўная думка, тлумачыцца што-небудзь і г. д. Разважанне патрабуе лагічнай, дакладнай сістэмы доказаў, аргументаў, якія павінны быць пераканаўчымі. Пры разважанні можна ўздзейнічаць не толькі на розум, але і на пачуцці адрасатаў. Звычайна разважанне складаецца з: 1) тезіса; 2) доказаў; 3) вывадаў.

Неабходна звярнуць увагу вучняў і на тое, што ў маўленні, асабліва ў творах мастацкай літаратуры, структурныя часткі тэксту могуць мяняцца месцамі, а некаторыя з іх наогул апускацца. Тэксты, што ўяўляюць сабой адзін тып маўлення, сустракаюцца даволі рэдка. Як правіла,

Для ўдасканалення ўмення вызначаць тып маўлення і кампазіцыйную будову тэксту можна прапанаваць наступныя практыкаванні, у час выканання якіх таксама ажыццяўляецца бягучае паўтарэнне словаўтварэння, марфемікі, арфаграфіі, пунктуацыі і фанетыкі:

8. Прачытайце тэкст, вызначце тып маўлення, кампазіцыйную структуру тэксту. Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы, складзіце яго план.

*Першы раз гаспадар уваходзіў у новую хату, як у храм. Напярэдадні запрашалі святара, які асвятляў дом, акрапляючы свяцонай вадой, бласлаўляў яе жыхароў. Наваселле змагнулася справіць у поўню: поўны месяц – поўны дастатак, поўныя засеі збожжжа. На ноч перад засяленнем у хату пускалі пеўня ці кошку, якія нібыта павінны былі прыняць на сябе магчымае зло. Паводле **ізлучніцкіх** навер'яў **славян**, певень сваім спевам адводзіў нячыстую^{сл} сілу і службы абярэгам.*

У ліку першых прадметаў у новы дом пераносілі **дзяжу**. Дзяжу з цестам урачыста ставілі ў красны кут. За ёй уносілі **качаргу, вілкі, хлебную лапату**.

Усе гэтыя звычаі і павер'і існавалі з глыбокай старажытнасці^{сл}. Яны адлюстроўвалі і спалучалі славянскія язычніцкія культы і хрысціянскую абраднасць. Аблобаваны і выбраны для жылля куток зямлі быў для гаспадара свяшчэнным. На ім ён збіраўся жыць доўга, а потым перадаць яго ў **спадчыну** сваім дзецям.

Паводле В. Цітова

+ Растлумачце сэнс выдзеленых слоў.

9. Прачытайце тэкст, вызначце тып маўлення, абгрунтуйце сваё меркаванне. Дайце тэксту загаловак. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

Зойдзем у б..ларускую хату, якой яна была н..даўна^с, а часам сустракаецца і зараз.

Выгл..д яе для кожнай м..сцовасці(?) быў розны. Але найбольш тыповы быў такі. Для ўваход.., справа – месца для мы(ц,цц)я посуд.. і іншых кухо(н,нн)ых рэчаў. Пасля – **печ**. За не(ч,чч)у, на правай сцяне, – **нары**. Пад імі складалі розны.. рэчы. Часам замест нараў стаялі высокія ложка. Уздоў(ш,жс) астатніх дзе..х сцен ішлі шырокі.. **лавы**, накрыты..^с тканымі **налаўнікамі**^с. На іх с..дзелі. Но(ч,чч)у на лавах маглі спаць, асабліва калі бывалі^с гос(?)ці

Перад лаўкамі – **стол**. Стол і лаўкі часцей за ўсё былі з тоўстых дубовых дошак. Для той сц..ны, дзе дзверы, стаялі **куфры** і гаспадыніны **кросны**.

Упрыгожвалі^с хату тканы.. пос(?)цілкі і, в..дома ж, **рушнікі**. На іх звычайна п..раважала в..сёлка: жоўты, чырвоны, сіні, блакітны і іншыя кол..ры.

Прыгожа^с і ўтульна было!

Паводле У. Караткевіча

+ Растлумачце сэнс выдзеленых слоў. Якія з іх з'яўляюцца ўстарэлымі?

Як бачым, тэксты практыкаванняў 8 і 9 у пэўнай ступені звязаны паміж сабой, у абодвух тэкстах сустракаюцца ўстарэлыя словы, на лексічнае значэнне якіх нельга не звярнуць увагі. Наступнае, дзесятае практыкаванне, накіраванае на стварэнне вучнямі тэксту-апісання, таксама тэматычна звязана з двума папярэднімі:

10. Апішыце (на выбар): а) сучасную беларускую вясковую хату; б) свой пакой (кватэру); в) тыповую сучасную гарадскую кватэру.

Затым вучням можна прапанаваць практыкаванне, тэкст якога ўяўляе сабой фрагмент паэтычнага твора:

11. Прачытайце ўрывак з паэмы Якуба Коласа “Новая зямля”. Вызначце тып маўлення, дакажыце сваё меркаванне.

Як адносіцца аўтар да свайго героя? Знайдзіце і назавіце моўныя сродкі, з дапамогай якіх гэтыя адносіны выражаюцца.

*Вось як жывога дзядзьку бачу,
Я тут партрэт яго зазнаў.
Ён невысок^с, не надта ёмак,
Ды карчавіты і няўломак,
А волас мае цёмна-русы^{сл},
І зухаўскія яго^ф вусы
Умеру доўгі, густаваты,
Угору^с чуць канцы падняты^с;
А вочы шэры, невялічкі,
Глядзяць прыветна, як сунічкі^{сл},
Але раптоўна і адразу
Не расчытаеш^с іх выразу:
То смех, то хітрасць з іх бліскае,
То дабрата, але якая!
А нос... я глянуць мушу ў неба,*

*Бо не патраплю, як пачаць
І з чым нос дзядзькаў параўнаць,
Каб выйшаў ён такі, як трэба:
Ну, нос кароткі і таўсматы,
Ды досыць спрытны, хоць кірпаты.*

Наступныя практыкаванні накіраваны на ўдасканаленне ўменняў вучняў ствараць уласныя выказванні па пэўнай апоры. Іх можна прапанаваць у якасці дамашняга задання (на выбар):

12. Прачытайце фрагмент тэксту. Ці ўсе структурныя кампаненты, характэрныя для апавядання, прысутнічаюць у ім?

Далішыце гэты фрагмент так, каб атрымалася апавяданне.

Аднойчы пайшоў я ў лес з дубальтоўкай за плячыма. Іду, углядаюся па баках і раптам натыкаюся на воўчае логова. Прыгледзеўся і бачу, што маленькае ваўчана зашылася ў куточак і спалоханымі вочкамі глядзіць мне ў твар. Так і просіцца: “Не бі, мне, чалавеча, я ж маленькі...”

Шкада мне яго стала. Драпежнік-то драпежнік, але зла яшчэ ніякага не зрабіў і віны за сабою не мае. Дык за што ж яго біць? Пры мне была паляўнічая сетка, зловіў я гэтае ваўчана і панёс дахаты.

Прынёс я ваўчана ў хату, пусціў на падлогу, сабака адразу да яго. Панюхаў і закусоліў, гледзячы мне ў вочы. “Не спадабаўся пах? – смяюся. – Нічога, прыжыкай, будзеце разам жыць”. І тут жа наліў ваўчанаці ў сподачак малака і тыцнуў яго мордачкай. Намачыла яно губы, аблізалася і таксама глядзіць мне ў твар. Я кажу: “На мяса не спадзявайся. Еш хлеб, малако...”

Мне яшчэ ў маладосці адзін чалавек гаварыў: “Калі ваўку не даваць мяса змалку, дык можна адвучыць яго ад драпежніцтва”. Тады мяне гэта зацікавіла, а як надарыўся выпадак праверыць, вырашыў я ўпэўніцца: праўду гаварыў той чалавек ці не?

Паводле А. Пальчэўскага

13. Прачытайце тэкст. Вызначце, якія тыпы маўлення ў ім сумяшчаюцца. Запішыце складаны план тэксту.

На аснове матэрыялу зыходнага тэксту пабудуйце невялікі тэкст-апісанне жураўля.

Жураўлі

З маленства я любіў жураўлёў. Іх урачыстыя гукі ў веснавым наветры выклікалі ў мяне радасны настрой. І мне вельмі хацелася ўбачыць гэтых птушак на зямлі, на балоце, на гняздзе...

І вось я ў Белавежскай пушчы. Цёмнай жніўняўскай ноччу разам з вопытным правадніком мы накіроўваемся на балот і. Ісці нялёгка, але мяне падтрымлівае тое, што здзяйсняецца даўняя мара.

Нарэшчце мы з Дзямідам, пераскокваючы з купіны на купіну, дабраліся да вызначанага месца. Заляглі каля стэроі вярбы і, рассунуўшы зараснікі лазы, пачалі назіраць за лугавінай.

Неяк нечакана і непрыкметна з'явілася, быццам з-пад зямлі, круглае чырвонае сонца. Белы туман наступова развееўся, і ўсё навокал пасвятлела, праяснілася.

Раптам пачуўся шум крылаў, і мы ўбачылі цудоўнае відовішча. На зялёную траву, украсжаную познімі кветкамі – жоўтымі, белымі і чырвонымі – прылятаў шэры журавель з пышным султанам чорнага хваста. Ён аглядзеўся, распасцеў крылы і, прытанцоўваючы, зрабіў некалькі крокаў.

Які гэта быў цудоўны птах! Рухі ў яго былі лёгкія і грацыёзныя, нібы ў элігантнага танцора. Усё, здаецца, было ў ім дасканалае. Ён спыніўся, агледзеўся, яшчэ раз адкінуў галаву – і нібы медны горн прарэзаў свежае наветра. І адразу адгукнуліся на гэты сігнал некалькі галасоў з розных бакоў.

На лугавіну пачалі прылятаць жураўлі. Неўзабаве іх стала каля трох дзесяткаў. На ўсю сілу ігралі, звінелі дзівосныя сярэбраныя і медныя трубы, а можа фанфары ці горны. Яны гучалі настолькі моцна, настолькі выразна,

што іх, здавалася, можна было пачуць за некалькі кіламетраў. Я быў захоплены, узрушаны гэтай сімфоніяй, якой жураўлі віталі ўсход сонца.

Прыгожыя, зграбныя птахі бегалі ў розных напрамках па невысокай, але густой ярка-зялёнай траве, на якой дыяменатамі зіхацелі буйныя кроплі расы. Старых жураўлёў няцяжка было адрозніць ад маладых. Дарослыя былі цямнейшыя з выгляду. У маладых афарбоўка крыху святлейшая, шаравата-дымчатая, і постаці ў іх не такога моцнага складу, не з такім гладкім і шчыльным апярэннем. Далікатныя і стройныя птахі падскаквалі, грацыёзна кланяліся адзін аднаму, закідвалі назад галовы, узмахвалі крыламі, рабілі нейкія смешныя, нібы жартаўлівыя рухі.

Праз паўгадзіны спектакль на балоце закончыўся гэтак жа раптоўна, як і пачаўся. Усе жураўлі, нібы па камандзе, узляцелі. Над лугавінай запанавала цішыня...

Паводле В. Вольскага

Звязнасць — наступная прымета тэксту, якая праяўляецца ў камунікатыўнай пераемнасці сказаў. Кожны наступны сказ, як правіла, змяшчае інфармацыю, закладзеную ў папярэдніх сказах, і такім чынам будзеца на іх аснове. З гэтым вучняў можна пазнаёміць ў працэсе аналізу наступнага фрагмента тэксту:

Я плыў на імклівым кацеры ўздоўж марскога берага і ўсё глядзеў на зялёныя горы, вяршыні якіх ахувала імгла, падобная на дым. За гэтым дымам-імглой былі недзе яшчэ вышэйшыя, ужо снежавыя вяршыні. І я глядзеў туды, прагны пазнаць іх, убачыць, шчаслівы ад думкі, што вось і я нарэшце на Каўказе. (Я. Брыль.)

Усе сказы ў гэтым фрагменце тэксту раскрываюць адну мікратэму, другі сказ па сэнсе звязаны з першым, трэці — з другім. Пры гэтым сэнсавая самастойнасць сказаў адносная, а некаторыя з іх без кантэксту наогул не зусім зразумелыя, напрыклад: *І я глядзеў туды* (куды?), *прагны пазнаць іх* (каго? што?), *убачыць...*

Пры вывучэнні гэтай прыметы тэксту разглядаюцца асноўныя віды сувязі сказаў у тэксце — паслядоўная і паралельная.

На аснове аналізу вышэйпрыведзенага фрагмента з тэксту Я. Брыля паказваецца, што пры паслядоўнай сувязі думка развіваецца паступова, кожны наступны сказ будзецца на аснове папярэдняга. Моўнымі сродкамі сувязі сказаў найчасцей тут бываюць займеннікі і прыслоўі, якія замяняюць словы з папярэдняга сказа, а таксама лексічныя паўторы, сінонімы (у тым ліку кантэкстуальныя), злучнікі, форма часу дзеясловаў-выказнікаў і інш. Напрыклад, у прыведзеным фрагменце тэксту другі сказ звязаны з першым лексічнымі паўторамі (*вяршыні, дымам-імгой*), указанымі займеннікам (*за гэтым*); трэці з другім – злучнікам *і*, прыслоўем *муды*, займеннікам *іх*. Усе дзеясловы-выказнікі ўжываюцца ў сказах у форме прошлага часу.

Для ілюстрацыі паралельнай сувязі можна выкарыстаць наступны фрагмент:

Дзень назаўтра выдаўся ясны і пагодлівы. Невялічкі марозік за ноч пакрыў інеем апаўшыя лісьці, але іней знік, як толькі ўзнялося сонца. Халоднае паветра было прарыстым, як крышталь (У. Краўчанка).

Вучні павінны зразумець, што ў сказах, звязаных паралельнай сувяззю, даецца апісанне, пералічэнне ці супрацьпастаўленне падзей, якія адбываюцца адначасова ці змяняюць адна адну. Першы сказ звычайна змяшчае тэму, а ўсе наступныя разкрэтыжуюць яго. Кожны са сказаў, звязаных паралельнай сувяззю, зразумелы асобна, без кантэксту.

Старшакласнікам пажадана паведаміць і пра тое, што ў межах аднаго абзаца сувязь паміж сказамі можа быць і паслядоўнай, і паралельнай.

Фарміраванню ўменняў вызначаць віды і сродкі сувязі сказаў у тэксце будуць садзейнічаць практыкаванні з наступнымі заданнямі:

14. Прачытайце фрагменты тэкстаў, вызначце віды сувязі сказаў. Назавіце моўныя сродкі сувязі сказаў.

Як і штогод, вясна прыйшла ў магутным шуме паводак, у серабрыстым звоне ручаёў, у несціханых трэлях жаваранкаў, у шаўкавістым шапаценні першай зеляніны. Сонечнымі ключамі яна адамкнула дзверы цёплым вятрам з поўдня. І панеслі гэтыя вятры па прасторах неўгамонную яе сілу, перад якой скарылася зіма, паспешліва адступіла з лютымі маразамі, сіверам, завеямі ў паўночныя далі. Але, як і штогод, для кожнага чалавека вясна прынесла нешта новае, адметнае, непаўторнае.

Паводле Т. Хадкевіча

Надвор'е было ціхае, цёплае. Веснавое сонца грэла ўжо як след. Зазелянелі дрэвы. Сяляне прыступілі да ворыва і сяўбы.

Паводле Я. Маўра

15. Спішыце тэкст, ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце словы, якія з'яўляюцца сродкамі сувязі сказаў.

Сустрэкаючыся з Уладзімірам Мікалаевічам Дубоўкам я заўсёды дзівіўся які прыгожы чалавек! Якія чыстыя разумныя і шчырыя вочы ў гэтага барадатага казачніка! Яны зодзеіцца бачаць усё навывёт і праменьца святлом шчодрой душы.

Дубоўка быў цудоўным чалавекам нястомным працаўніком выдатным паэтам перакладчыкам казачнікам знаўцам фальклору і сусветнай літаратуры беланікі і пчалярства чалавечых характараў і сакрэтаў будаўніцтва. Ён дасканала ведаў Беларусь і Закаўказзе Сібір і Крым Поўнач і Далёкі Усход. Слухаць яго можна было гадзінамі і бясконца чэрпаць новае і невядомае з гэтай жывой і шчодрой энцыклапедыі. Такі ён быў у жыцці такі і ў творчасці. Стрыманасць мудрасць шчырасць і мяккасць адзнакі яго паэтычнага і чалавечага таленту.

С. Грахоўскі

+ Выпішыце з тэксту:

- тры словы, якія не падлягаюць словаўтваральнаму разбору;
- тры словы, утвораныя суфіксальным спосабам;

– слова, якое мае наступную будову: прыстаўка+ корань+суфікс.

16. Прачытайце тэкст. Вызначце віды і сродкі сувязі сказаў. Растлумачце, з якой мэтай аўтар выкарыстоўвае паўтор займенніка, чаму ўжыванне сказаў з паўторам тут з'яўляецца апраўданым.

Ён пражыў крыху больш як дваццаць пяць гадоў. Ён працаваў у літаратуры ўсяго толькі адно^с дзесяцігоддзе. Ён выдаў толькі адзіную кніжку паэзіі, якая адначасова была і яго першым зборнікам...

Але, нягледзячы на ўсе гэтыя «толькі», у Максіма Багдановіча, у гэтага славутага юнака, вось ужо некалькі дзесяцігоддзяў не саромеюцца вучыцца і тыя, хто знаходзіцца ў добрай пары стага і мудрага вопыту, і тыя, хто нясмела збірае^ф ў далейшую дарогу першую кніжку паэзіі.

Бо Максім Багдановіч стаіць у нацый рэальнай літаратуры моцна і трывала, як глыба. Яго не ссунеш з дарогі. Яго не абмінеш абыякава. Каля яго не пройдзеш напышліва і пагардліва. Хочаш ці не хочаш, а мусіш абавязкова азірацца на яго вопыт, на яго асобу, на яго прасторавы паэтычны край^с.

Паводле Я. Сіпакова

+ Выпішыце з тэксту ўсе складаныя словы, зрабіце іх марфемны разбор.

17. Знайдзіце ў тэксце “Жураўлі” (практыкаванне 13) абзацы, у якіх сувязь паміж сказамі: а) паслядоўная; б) паралельная; в) паслядоўная і паралельная. Вызначце сродкі сувязі сказаў у гэтых абзацах.

Завершанасць – апошняя прымета тэксту, якую павінны засвоіць вучні. Дзесяцікласнікам паведамляецца, што завершанасць праяўляецца ў поўнай рэалізацыі задумы аўтара, яе поўным раскрыццём. Завершаным лічыцца тэкст, у якім раскрыта тэма выказвання, выражана яго асноўная думка. У адрозненне ад іншых прымет, завершанасць не мае фармальных

лексіка-граматычных паказчыкаў. Яна выяўляецца пры аналізе зместу тэксту, г. зн. на зместавым узроўні.

Завершанасць – паняцце ў пэўнай меры адноснае. Сустрэкаюцца выпадкі, калі аўтары мастацкіх або публіцыстычных твораў спецыяльна, з пэўнымі мэтамі пакідаюць тэкст незакончаным.

Для фарміравання ўмення вызначаць, з’яўляецца тэкст завершаным або не, можна выкарыстаць наступныя заданні:

18. Прачытайце тэкст “Жураўлі” (практыкаванне 13). Ці можна лічыць яго завершаным?

19. Прачытайце тэкст. Вызначце, завершаны ён ці не. Спішыце, расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку.

Люблю дарогі! Дарога не то абнаўляе мяне не то поўніць нечым^{сл} вельмі патрэбным. Дарогамі апавіты ўвесь наш край і колькі б ні ездзіў па іх з кожным разам будзеш усё больш любіць яго. Там сустрэнуцца людзі пазнаўшы^{сл} якіх сам станеш лепшым месцайшы^с.

Паводле Я. Скрыгана

Пасля вывучэння ўсіх прымет тэксту можна правесці ўрок паўтарэння і сістэматызацыі, на якім будуць дарэчы наступныя кантрольныя пытанні і заданні:

1. Што такое тэкст?
2. Чаму тэкст з’яўляецца найбольшай моўнай адзінкай?
3. Якія прыметы мае тэкст?
4. У чым праяўляецца сэнсавая цэласнасць тэксту?
5. Што такое: а) тэма тэксту; б) асноўная думка тэксту?
6. Як называюцца словы, якія нясуць у сказах асноўную сэнсавую нагрузку?
7. Ахарактарызуйце разгорнутасць як прымету тэксту.
8. Як суадносяцца паміж сабой падтэмы і мікратэмы?

9. Што называецца абзацам і якая яго традыцыйная будова?
10. Знайдзіце ў любым тэксце абзацы і прааналізуйце іх будову.
11. Як вы разумеце паняцце “наследоўнасць тэксту”?
12. Якія асноўныя тыпы маўлення вы ведаеце?
13. Ахарактарызуйце структурныя кампаненты: а) апавядання; б) апісання; в) разважання.
14. Што такое камбінаваны тып маўлення?
15. Раскрыйце паняцце “звязнасць тэксту”.
16. Ахарактарызуйце віды сувязі сказаў у тэксце.
17. Пералічыце асноўныя моўныя сродкі, што выкарыстоўваюцца для сувязі сказаў у тэксце.
18. У чым праяўляецца завершанасць як прымета тэксту?

На гэтым уроку прапануюцца практыкаванні, у час выканання якіх вучні комплексна характарызуюць тэкст па яго асноўных прыметах. Бягучае паўтарэнне пажадана ажыццяўляць толькі па тэме “Марфеміка. Словаўтварэнне”, якая сістэмна паўтаралася на папярэдніх уроках. Напрыклад:

20. Прачытайце тэкст. Якія прыметы яму ўласцівы? Абгрунтуйце свой адказ.

У кожнага чалавека свае жыццёвыя цяжынкi, сцeжкi, дарогi. Адзiн пачынае iх ад ложка да стала, другi ад стала да парога. Да чаго ж яна доўгая, тая першая цяжынка! Пакуль асiлiш^{сл} яе, пакуль дойдзеш^{сл} да канца, нaтoмiшся-нaтoмiшся ды i пaвaлiшся^c не раз. А ў хацe старэйшыя^{сл} пaдaхвoчвaюць: “Адзiн, адзiн наш хлопчык iдзе”. I ты горда сам, бeз чужoй дaпaмoгi, пpaклaдaешъ caмacтoйнoю цяжынкy ў cвeт, aбмeжaвaны^c пaкyль чaтыpмa^c cцeнaмi хaты. Дoйдзeш да пpaцягнyтыx^c тaбe рук – i paдacцi твaёй нямa мeжaў.

Пoтым тaбe дaзвoляць хaдзiць пa двapы, тoлькi пaгpoзлiвa^{сл} пaкiвaюць пaльцaм нe вытыpкaццa нa вyлiцy, a ты ўсё poўнa xoць нa кpoк, xoць нa

хвілінку выйдзеш за вароты пацікавіцца забароненым^{сл}. А як трошкі падрасцееш, разам са старэйшымі пойдзеш на поле, на луг, у лес, а то і ў суседнюю вёску або на іншую вуліцу, плошчу свайго любімага горада. Гэта ўжо залежыць ад таго, дзе хто нарадзіўся...

І чым далей ты будзеш адыходзіць ад той першай сцяжынкi, тым больш і больш будзе іх перад табой ў блізкі і далёкі свет: вузкіх і шырокіх, кароткіх і доўгіх, пакручастых і роўных, крутых і гладкіх. Выбірай сам, на свой густ, якою ісці. Ад таго, якую выбераш, будзе многае залежаць потым у жыцці.

А. Пальчэўскі